

РЕЛІГІЙНА ТА НАУКОВА ІСТИНА У ВЧЕННІ ТЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

З. І. Нікітіна

аспірантка Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України (Київ, Україна)

znikitina@gmail.com

Анотація

Зорина Игоревна Никитина. Религиозната и научната истина в учението на Теофан Прокопович. В статията се разглежда предложението от Т. Прокопович начин за обясняване на природата на човешкото знание, своеобразното съотнасяне на истините на религията и науката. Изследва се степента на значимост на разбирането от Теофан Прокопович на гносеологическите проблеми в контекста на новоевропейската философия. На основата на сравняването на философските възгледи на украинския философ с възгледите на британския мислител Джон Лок се разглежда теорията за „вродените идеи“ в качеството на един основните начини за обяснение на познавателните способности на човека. Изследва се спецификата на обръщането на Т.Прокопович към „вродената идея за Бога“ и отстояването от него на принципната необходимост на човека от истинно знание. Авторът акцентира вниманието си и върху необходимостта за преориентация на изследователските ракурси, позволяващи по-точно да бъдат възсъздадени интелектуалната среда на философията на Новото време и особеностите на развитието на философията в Украйна като част от европейската интелектуална парадигма.

Ключови думи: вродени идеи; религиозна истина; научна истина; познавателните способности на човека.

Abstract

Zoryna Nikitina. Religious and scientific truth in the teachings of Theophan Prokopovich. The article deals with examining the relationship between religion and knowledge as the main elements of the conception of Theophan Prokopovich. We consider the theory of innate ideas as one of the leading explanations for knowledge in modern philosophy. The article focuses on the cognitive activity of man and Theophan Prokopovich's its understanding. The text compares the views of Prokopovich and Lock to sources of human knowledge and demonstrates that innate idea of God is not common to both thinkers. It was proved that philosophers were in common philosophical context, so that they have common views on the nature of human knowledge. In addition, there were made evident differences in the views of philosophers associated with the interpretation of true knowledge and its importance to humans. Found that truth of knowledge is important for Theophan Prokopovich because it is directly linked with the true faith of a man. As a result, the necessity to consider the philosophical views of a thinker in the context of European philosophy is soundly.

Key words: innate ideas; religious truth; scientific truth; human knowledge.

Анотація

Зорина Ігорівна Нікітіна. Релігійна і наукова істина у вченні Теофана Прокоповича. У статті розглядається запропонований Теофаном Прокоповичем спосіб пояснення природи людського знання, своєрідне співвіднесення істин релігії та науки. Досліджується ступінь значущості розуміння Теофаном Прокоповичем гносеологічних проблем в контексті новоевропейської філософії. На основі порівняння філософських поглядів

українського філософа з поглядами британського мислителя Дж. Локка розглядається теорія «вроджених ідей», як одного з основних способів пояснення пізнавальних здібностей людини. Досліджується специфіка звернення Т. Прокоповича до «вродженої ідеї Бога» і відстоювання ним принципової потреби людини в істинному знанні. Автор акцентує увагу і на необхідності переорієнтації дослідницьких ракурсів, що дозволяють більш точноше відтворити інтелектуальне середовище філософії Нового часу та особливості розвитку філософії в Україні як частини європейської інтелектуальної парадигми.

Ключові слова: вроджені ідеї; релігійна істина; наукова істина; пізнавальні здібності людини.

Вступ. Філософія Нового часу запропонувала принципово новий підхід до розуміння знання у порівнянні з минулою добою. Як зазначають українські дослідники, «... нова філософія мала власний зміст, у своїх теоретичних побудовах вона віддзеркалювала нові реалії суспільного життя, а не просто підсумовувала духовний досвід попередніх століть, а й пішла далі, формулюючи власні проблеми й розв'язуючи власні завдання» [2, 6]. Питання щодо походження людського знання набуло особливої актуальності у Новий час, коли система знання не могла доконечно задовільнитися жодним з існуючих постулатів, і потребувала подальшого висвітлення та раціонального обґрунтування. Особлива увага почала звертатися на джерело істинних ідей та механізми їхнього отримання. «Зробивши ставку на наукове пізнання, філософія розглядає розум як головне знаряддя пізнавальної діяльності і головного суддю всіх без винятку суспільних та духовних явищ» [2, 10]. З'являється теорія вроджених ідей, а невдовзі і її ґрунтовна критика. Від того часу майже кожний філософ, що долучався до вивчення теорії знання, неодмінно мав сформулювати власне ставлення щодо визначення джерела людського знання.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю зміни дослідницьких орієнтирів та підходів у вивченні філософської думки в Україні як складової частини загальноєвропейського процесу розвитку філософії. У цьому контексті в аналізі української філософії Нового часу набуває нової актуальності і дослідження епістеміологічної проблематики.

Мета й завдання. Метою та головним завданням цієї розвідки є дослідження поглядів Теофана Прокоповича на природу знання і пізнавальної діяльності людини. Автор прагне надати оцінку цим поглядам в контексті загальноєвропейського історико-філософського процесу Нового часу.

Виклад основного матеріалу. У різних творах, кожен з яких мав стилістичну і жанрову специфіку та належав до певного інтелектуального контексту, Теофан Прокопович пропонує власне розуміння того чи іншого аспекту теорії знання як однієї з найважливіших складових європейської філософії. Як зазначають сучасні дослідники, релігійна складова пізнавальної діяльності людини займала важливе значення у системі поглядів мислителя: «Між Божим одкровенням, законами природи і розумом людини [...] не повинно бути суперечностей, бо вони гармонійно пристосовані одне до одного своїм творцем» [1, 56]. Твір Т. Прокоповича «Розмірковування про безбожжя» загалом засвідчує його релігійну позицію щодо розуміння істинності знання та його підстав. Починаючи з огляду здобутків своїх попередників, він намагається віднайти недоліки у кожній концепції і критикує їх, називаючи різновидами атеїзму. Зрештою, кожен історичний етап становлення філософської думки отримує у цій праці критичну оцінку та унаочнення тих хибних міркувань, що були властиві створювачам таких концепцій. Зважаючи на жанрову особливість «Розмірковування про безбожжя», Т. Прокопович, тим не менше, намагається аргументовано спростувати такі міркування, наголошуючи на неможливості релігійного обґрунтування їхньої істинності.

Цей аспект надалі і буде предметом нашої статті, оскільки допоможе розкрити специфіку розуміння Т. Прокоповичем теорії знання та гносеологічних проблем того часу. Цікаво, що розгляд вродженості ідей, тобто, їхнього джерела, саме і було представлено у його праці «Розмірковування про безбожжя».

На перший погляд, може здатися нечітким чи некоректним посилання на твір, сама назва якого говорить про його принципову тематичну обмеженість. Однак, таке застереження може стосуватися більшості творів Прокоповича, оскільки кожен з них містив необхідні елементи, яких вимагав час та умови написання, а також власне бачення та світогляд мислителя.

Як традиційно зазначають дослідники творчості Прокоповича [3,126-127], погляди мислителя не можна оцінювати однозначно. Багато в чому залишаючись прихильником православної культури, він все ж робить значний відступ у бік католицизму, як і більшість професорів Києво-Могилянської академії того часу. Цей факт засвідчує світоглядну та ідейну неоднорідність в інтелектуальному середовищі, до якого належав мислитель. «Немає сумнівів, що інший час дав би інше спрямування великому дару, який мав Теофан. При вищому, чи принаймні, спокійнішому стані суспільства, замість того, аби розраховувати час на процеси у Таємній канцелярії, він використав би його на користь Церкви, більш відповідно до образу християнського священика» [6, 577]. З наведеної вище цитати видно, що релігійна складова займала важливе місце в інтелектуальній діяльності Прокоповича. Намагаючись унаочнити необхідність гармонізації суспільних процесів через узгодження наукової, релігійної, політичної та культурно-просвітницької діяльності, він часто використовував й різні жанри для всебічного висвітлення конкретної проблеми. Так, його публічні промови, проповіді, хвалебні виступи та «науково-богословські» публікації частіше за все виявлялися складовими елементами у побудові багаторівневої аргументації на користь тієї чи іншої ідеї, яку він намагався відстоювати. Підпорядковуючи таким чином різні жанри одному завданню, філософ отримував значно кращі результати, ніж його опоненти, які, критикуючи його діяльність, не помічали цілісності його світорозуміння.

Тому наша увага і буде зосереджена на цих аспектах та вищезгаданому першоджерелі, яке займало важливе місце у корпусі творів інтелектуала, та відіграло значну роль у формуванні того суперечливого ставлення до його постаті, про яке ми дізнаємося, наприклад, від дослідників ідейної спадщини Прокоповича, що працювали у XIX ст. [6].

Якщо прослідкувати за думкою Прокоповича, то одразу ж на перших сторінках досліджуваного твору ми зустрінемо чітке та однозначне переконання його автора у вродженості ідеї Бога: «Знання про Бога у людини вроджене, і в серці її написане, а отже, у всіх народів, скільки їх не існує, є згода у сповідванні верховного Божественного правління» [7, 6]. Однак далі, у цьому ж творі ми знаходимо своєрідне обґрунтування емпіричного методу та його ролі у процесі пізнання. Філософ наголошує на необхідності безпосереднього досвідного підтвердження будь-яких ідей. Так, для вірування у справедливість або ж істинність тієї чи іншої позиції Прокопович проголошує необхідним те, що людина (дослідник) неодмінно повинна бути свідком того, що він фіксує, або того, про що свідчить. Така позиція може видатися суперечливою. Однак, з огляду на те, що подібні міркування зустрічаються на диво часто на сторінках праць Прокоповича, можна припустити й існування певної закономірності його мислення. Або точніше, певну специфічну манеру побудови філософського твору та способі викладу аргументації.

Тут необхідно зауважити і те, що більшість творів українського інтелектуала мали публічний характер або присвяту певній події чи постаті. Саме цим можна пояснити незмінно релігійну складову більшості вихідних положень у його працях. Більше того, вони мали чітко виражене православне забарвлення. Проте, рухаючись за логікою своєї думки, філософ часто приходив й до неоднозначних, або ж і зовсім протилежних висновків, частина з яких орієнтувалася й на протестантські настанови. І ця специфічна побудова тексту може

вважатися особистою філософською манерою роздумів Прокоповича. На цьому неодноразово наголошували й дослідники його спадщини. Загалом стиль Прокоповича істотно відрізнявся від традиційної шкільної риторики та барокової манери викладу, яким мислитель протиставляв чіткість, ясність і логічність викладу думок [5, 57].

На останніх сторінках «Розмірковування про безбожжя» ми знаходимо й послідовний виклад обґрунтування неможливості вроджених ідей та твердження щодо необхідності обґрунтування будь-якого свідчення, отриманого людиною у межах безпосереднього досвіду. «Сам розум людський дає нам настанову, щоб ми вірили тим свідкам, котрі самі добре знають про те, про що свідчили, і у свідченнях своїх жодних пристрастей, притаманних хибним свідченням, не мають» [7, 34]. Наведена цитата свідчить про спільні мотиви у поглядах Прокоповича на природу людського пізнання і на роль емпіричного досвіду з поглядами представників європейського Модерну. Зокрема, з ідеями Дж.Локка, які, зважаючи на критику ним «вроджених ідей» набули широкого розголосу у тогочасних філософських колах. Утім, зовнішня подібність таких ідей не спростовує й існування змістовних розбіжностей, що мали місце у поглядах цих інтелектуалів. Тому необхідно зробити кілька уточнень, аби не склалося враження, що ідеї Прокоповича є звичайною, без жодного переосмислення, ретрансляцією поглядів Локка.

По-перше, на думку Прокоповича, лише істинна віра може гарантувати істинне знання і лише істинне знання може породжувати та підкріплювати істинну віру. На цьому філософ наполягав ще на початку своєї науково-викладацької діяльності. «А бог є першою найголовнішою причиною і йому підпорядковані всі інші, отже, й так далі» [8, 166]. Прокопович демонстрував взаємозалежність релігійної та епістемологічної складових людського пізнання, чого ми не знаходимо у Локка, для якого, як для прихильника деїзму, присутність Бога завершалася у момент першого поштовху – життєдайного контакту зі світом, а далі людина жодним чином не детермінувалася Богом. Тоді як Прокопович наполягав на невпинному і постійному русі людини до Бога за допомогою пізнання, тобто, на можливості отримання істинного знання через залучення людської істоти до божественної істини.

По-друге, Прокопович, на противагу Локку, приймав інститут свідчення та свідка як гаранта істинного знання і, відповідно, істинної віри. Для нього було цілком природним те, що кожна істина могла б бути прийнята за таку лише на підставі свідчень очевидця, якому можна довіряти. У цьому контексті і Святе Письмо могло бути розцінено як певний компендіум «свідчень перевірених свідків», кожен з яких сам був очевидцем того, про що сповіщає. І таким чином, усі, хто надалі сприймав би на віру цю істину, перетворювалися б на учасників системи взаємної гарантії.

Таке значення достовірності свідчень підкреслювало вагомість істинності знання у розумінні Прокоповича, а не лише його наявності. Цього ми не знаходимо у Локка, для якого важливішим був механізм отримання знання, а не визначення його істинності чи хибності.

І по-третє, Прокопович не просто взаємообумовлює істини релігійну і наукову, але і робить «правильну» віру запорукою достеменного пізнання і навпаки. Тобто, людина, яка є прихильником «хибної» віри (у відповідності до переконання мислителя), не може мати істинного знання, оскільки вона не може свідчити про істинність цього знання. Адже єдиною запорукою щирості свідка може вважатися те, що він підтвердить свої слова божественною істиною, у тому ж випадку, коли він «недостатній» у вірі, то і істина набуває відповідної якості – вона не може бути справжньою. На цьому філософ наголошував ще під час викладання у Києво-Могилянській академії: «... бог, немов художник і творець, будуючи всесвіт, вважав людину кінцевою метою, і все створив заради неї. Разом з тим, той самий бог, як бог, і тому що він є богом, і людину і весь світ створив заради себе і своєї слави» [8, 312].

Дж. Локк та Ф. Прокопович дотримувалися відмінного погляду на сутність Бога. Розуміння Прокоповичем атеїзму ґрунтувалося на визнанні хибної релігії (неповноцінного вірування) передвихідною (теоретичною) настановою, яка породжує й хибне знання, тобто, призводить до

заперечення Бога, а, отже, й надалі продукує неістинну віру, яка жодним чином не наближає людину до її головної мети – пізнання Бога. «Атеїсти, або безбожники, що не вірять в буття Бога, є загально відомими та вивченими, або ж викритими, не можуть допускатися до управління військовими, громадянськими та іншими справами, оскільки їм вірити не можна, а вірити не можна тому, що вони не мають чим підтвердити свою віру, оскільки не можуть закликати у свідки Бога, у буття якого не вірять» [7, 2-3]. Однак, для нас значно цікавішими є не лише «зовнішньо» подібні чи відмінні формулювання, але те змістовне навантаження, яке кожен з філософів у них вкладав. Розглянемо, наприклад, тезу стосовно простоти і чіткості побудови міркування. На перший погляд, не може бути нічого не зрозумілого у цьому процесі, однак, контексти, у яких ці процеси відбуваються є суттєво різними. У праці Дж. Локка «Досвід про людське розуміння», знаходимо, наприклад, чіткі, послідовні докази того, що вроджених ідей не існує і існувати не може. Філософ переконаний у тому, що наші знання ґрунтуються винятково на наших ідеях. Адже єдиним джерелом усіх думок і міркувань людського розуму, на його глибоке переконання, є ідеї, які людина формує самостійно на підставі власного досвіду [9]. Більше того, Дж. Локк вважає, що людина народжується без жодних сформованих знань, уявлень чи переконань, а все, чим вона послуговується у житті: ціннісні орієнтири, норми та правила – вона опановує в процесі безпосереднього емпіричного засвоєння світу. І лише власний унікальний досвід може впливати на формування у людини конкретної ідеї. Жодні настанови чи вказівки, в істинності яких вона не переконалася самостійно, нічого для неї не важать.

Отож, ми бачимо, що звертаючись до однієї тези про досвідне походження знання, і Дж. Локк, і Т. Прокопович знаходять свої власні аргументи для її пояснення і, більше того, сама ця теза у їхніх концепціях слугує конкретному завданню – обґрунтуванню унікальної людської здатності – пізнання. Локк постулює, що «вказати шлях, яким ми приходимо до будь-якого знання, цілком достатньо для доказу того, що воно не вроджене» [9]. І вся його критика вроджених ідей виходить з того, що будь-яке знання потрапляє до свідомості людини шляхом, який можна відстежити. Головне завдання філософа у цьому випадку полягає в унаочненні простого і зрозумілого шляху, яким людина отримує нове знання. Тобто, простота і зрозумілість для британського філософа є необхідними чинниками в обґрунтуванні досвідної природи будь-якого знання.

Схожі тези зустрічаємо і на сторінках праць українського філософа, однак їхнє призначення тут принципово відрізняється. Т. Прокопович вказує на безпосередню залежність між істинністю знання та його простотою і очевидністю. Так мислитель зауважує, що лише людина, сила розуму якої здатна до істинного пізнання, спроможна розрізнити істинне та хибне, те що належить до духовної зваби і штовхає людину на помилковий шлях [7, 1-2].

Таким чином, можна зробити й попередні висновки. По-перше, кожний з досліджуваних нами мислителів неодноразово висловлював прихильність до чітких, структурованих форм отримання та передавання знання. По-друге, у їхній творчості знайшла відображення й новочасна тенденція до дотримання логічної послідовності та максимальної обґрунтованості знання, що ми й спостерігали на сторінках аналізованих філософських творів. Водночас, такий підхід лише частково можна вважати власною позицією цих мислителів, оскільки до певної міри він може розглядатися і в якості данини відповідним парадигмальним настановам доби Нового часу.

Якщо ж припустити, що таке ставлення до знання все ж таки є виявом авторської позиції філософів, то очевидним стає і те, що ми маємо справу зі «змістовним та методологічним перетином» у поясненні ними сутності пізнавальної діяльності людини. Якщо для українського філософа чіткість і однозначність є прямою вказівкою на істинність знання (за умови дотримання інших вимог до пізнавального процесу), то британський філософ не вбачає принципової різниці у тому, яке знання ми отримаємо. Для нього важливим є інша характеристика знання – його досвідне походження. Хоча у цей же час він не відкидає і можливості

того, що чітке і логічне знання, процес отримання якого можна простежити, буде істинним. Тобто, частково істинність знання теж залежить від прозорості пізнавального процесу, однак не детермінується лише ним.

Спільні моменти, які ми простежили у трактуванні критики концепції вроджених ідей кожним з мислителів, у повній мірі можуть вважатися відповіддю на запит доби. Ті питання, які у період Нового часу ставило філософське середовище, не могли залишатися поза увагою Т. Прокоповича та Дж. Локка. Однак, кожен з них, шукаючи відповіді на ці запитання, спирався на власний емпіричний досвід, що не могло не відобразитися і у їхніх філософських творах.

Т. Прокопович визнавав «наявність» у людини «єдиної вродженої ідеї». І вона мала у нього особливий статус, оскільки була ідеєю Бога. Таке трактування було прийнятним для православного Єпископа. Тоді як в європейській філософській традиції зустрічаємо інший підхід. Прикладом може вважатися бачення Р. Декарта, згідно з яким вроджені ідеї нічим не відрізняються від ідей набутих, або сконструйованих людиною. І їх наявність не є чимось особливим, а радше закономірним і звичним.

Однак, цим відмінності не вичерпуються, оскільки саме розуміння досвіду у Дж. Локка і Т. Прокоповича було лише частково подібним. Український мислитель наголошував на необхідності безпосереднього досвідного підтвердження будь-яких ідей. Проте, досвідом він був згоден вважати не лише те, до чого пізнавач мав безпосередню причетність, але і достовірні свідчення іншого. Так для того, аби вірити комусь, здобувач, або ж отримувач істинного знання неодмінно повинен був бути і свідком того, про що саме свідчилося.

Прокопович обирає власні «параметри» для визначення спроможності чи неспроможності особи виступати гарантом істинності безпосереднього досвіду, який знаходиться у підґрунті пізнавальної діяльності. Саме атеїстів Прокопович вважав носіями хибних, помилкових знань, які не мають нічого спільного з істинним пізнанням. І пояснював це тим, що атеїст не може закликати у свідки Бога, оскільки не вірить у нього, а, відповідно, і усі його власні знання не можуть визнаватися істинними, оскільки їх носій не має вродженої ідеї Бога. Таким чином, з одного боку не може бути істинного знання у системі координат неістинної віри, а з іншого – атеїзм не здатен породити достовірне знання. І лише той, кому відкрилося Святе письмо, здатен до пізнання, однак лише, пізнаючи істину, людина спроможеться наблизитися до Бога.

Ми повертаємося до тези про взаємообумовленість істини релігійної та істини наукової. Більше того, ми побачили, що цей мотив є невід'ємною складовою філософських поглядів українського мислителя. За що його й критикували сучасники. Зокрема С.Яворський та його однодумці [4].

З усього вищезазначеного можемо підсумувати, що позиція стосовно вроджених ідей Прокоповича ґрунтується на визнанні наявності у людини єдиної вродженої ідеї Бога та спростуванні вродженості будь-яких інших ідей. Крім того, для філософа принциповими є спосіб отримання та істинність знання. І це так само невід'ємна складова його поглядів, яка формує цілісну філософську позицію.

Що ж стосується Локка, то його аргументація стосовно вроджених ідей є однозначною і неспростовною. І це цілком закономірно, оскільки британський філософ, будучи прихильником досвідного пізнання, прагнув спростувати будь-які наперед визначені засади пізнавальної діяльності. До того ж, на відміну від Прокоповича, він не мав жодного зовнішнього примусу для визнання вродженості ідеї Бога. Однак, не можна не зважати й на протестантські мотиви у поглядах Прокоповича [3, 126-127] та Локка, які безумовно впливали на становлення їхнього світогляду.

Висновок. Підсумовуючи наведені вище аргументи, можемо з певністю констатувати, що розмірковування стосовно теорії знання відіграли важливу роль у становленні філософських поглядів Т. Прокоповича. Про це свідчать неодноразові звернення мислителя до цієї проблематики у багатьох його творах, кожен з яких становить важливий елемент ціліс-

ного розуміння цієї актуальної філософської проблеми. Зокрема, принципово значущим для філософа виявилось обґрунтування джерела людського знання та узгодження пізнавальної діяльності людини з релігійними орієнтирами, на які спирався мислитель. Про це свідчить його інтерпретація вроджених ідей та критика на адресу прихильників відмінних способів обґрунтування походження істинного знання.

Література

1. Білецький В. С. Українська національна еліта XVII-XVIII ст.: Феофан Прокопович // Схід, № 9-10(18-17), 1997. – С.53-57.
2. Гусєв В.І. Західна філософія Нового часу. XVII-XVIII ст.: Підручник. – К.: Либідь, 1988.
3. Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов: XVII - XVIII вв. – Киев.: Наукова думка, 1978. – 190 с.
4. Самарин Ю. Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович как проповедники. – М., 1844.
5. Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. – Киев: Наукова думка, 1982. – 349 с.
6. Чистович И. Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868.
7. Феофан [Прокопович] Рассуждение о безбожии. М., 1774.
8. Феофан Прокопович. Філософські твори в трьох томах. – К., 1979. –Т. 2. – 552 с.
9. Locke, John. Works, Vol 1. London: Taylor, 1722.

© **Зорина Ігорівна Нікітіна**